

ЎРТА ОСИЁ САКЛАРИГА ОИД ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК МАЪЛУМОТЛАР

(манба ва адабиётлар тахлили)

У. Абдуллаев

Андижон машинасозлик институти
профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация

Мақола Ўрта Осиё халқларининг қадимги аجدодларидан бири-сакларни тарихий-этнографик жихатдан ўрганишга бағишланган. Муаллиф дастлаб ушбу мақолада сакларни тарихий манбаларда акс этиши ҳақидаги маълумотларни берган. Хусусан "Авесто", қадимги юнон ва хитой манбаларидаги саклар ҳақидаги маълумотлар ва фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинган.

Мақоланинг энг асосий жихатларидан бири унда сакларни ижтимоий турмуши, урф – одатларига оид кизикарли маълумотлар ўз аксини топган. Муаллиф мавзуга оид кўплаб манба ва адабиётларни илмий таҳлилга тортган.

Маълумки, ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари каби узоқ давом этган этник шаклланиш жараёнини босиб ўтди. У кўп минг йиллик этногенетик жараёнлар натижасида ҳозирги Ўзбекистон ва унга туташ ҳудудларда аввал элат, сўнгра миллат даражасида шаклланди. Ўзбекларнинг илк аجدодлари туб жойли деҳқон ва чорвадор халқлар бўлиб, улар ҳақида тарихий манбаларда бир қатор маълумотлар сақланиб қолган. Хусусан, "Авесто", қадимги Эрон, Ҳиндистон, Юнон-Рим ва Хитой манбаларида тур, орий, сак (скиф), массагет, хунн, усун, юэчжи-тохар, сўғдий, хорасмий, бахтарий каби этнонимлар остида Ўрта Осиё ҳудудида яшаган қадимги этник жамоалар тилга олинади.

Бугунги кунгача тадқиқотчилар қадимги аجدодларимизнинг турмуш тарзи ва маданияти ҳақида илк ёзма манбалар ва археологик материалларни таҳлили асосида ўз ишларида бир қанча фикр-мулоҳазалар билдирганлар.

Ушбу мақолада биз ҳам ўзбек этногенезида фаол иштирок этган, форс манбаларида "сак", юнон-рим манбаларида "скиф" номи билан қайд қилинган халқ ҳақидаги маълумотларни келтириб ўтамыз.

Қадимги тарихимизнинг илк ёзма манбаси ҳисобланган "Авесто"нинг илк қисмида "тур", "тез чопар отли турлар", "данай турлари", деб аталувчи этнонимлар учрайди.

Шарқшунос В.В. Бартольд турларни Ўрта Осиёда яшовчи эрон тилида гаплашувчи халқлар [2, 231], деб ҳисоблаган эди. Бошқа бир олим В.И.Абдаев эса “Авесто”да тилга олинган турларни Ўрта Осиё саклари билан тенглаштиради, “данай турлари”ни эса Сирдарё бўйларида яшовчи саклар [3] дейди.

Академик А. Асқаровнинг фикрича ҳам “Авесто”да турлар деб номланган қабила аслида саклар эди [4.59].

Илмий ва ўқув адабиётларда сак(скиф)ларнинг барчаси кўчманчи бўлганлиги айтилади. Бироқ, бу фикр унчалик асосли эмас кўринади. Гап шундаки, бир қатор тадқиқотчилар аввал ҳам, ҳозирда ҳам сак(скиф)ларни бир қисми ўша антик ва ҳатто ундан олдинги даврлардаёқ ўтроқ турмиш тарзида ҳаёт кечирганлигини таъкидлайдилар. Масалан, Б.А. Литвинский сакларнинг баъзи бир уруғ жамоалари маҳаллий деҳқон жамоаларнинг таъсирида анъанавий турмуш тарзини ташлаб, зироатчилик қилишга ўтганлигини таъкидлаган эди [5.150-156]. Бошқа бир олим В.В. Григорьев ҳам ўз даврида сакларнинг бир қисми ўтроқ ҳолда яшаган, деган фикрни айтган [6].

Таниқли археолог, академик А.Асқаров бу фикрни қўллаб-қувватлаб, “Қадимги Фарғона саклари бронза давридаёқ булоқ сувлари асосида таркиб топган Қорадарё тармоқлари хавзаларида суғорма деҳқончилик маданиятини кашф этадилар”, деб ёзади [7.188].

Саклар ҳақидаги дастлабки ёзма маълумотлар Эрон Ахмоний подшоларининг қоятошларга битилган китобларида ҳам учрайди. Форс манбаларида саклар уч гуруҳга ажратиб кўрсатилади. Улар сака-хамуварга (хаумаварга саклари), сака-тиграхауда (чўққи қалпоқли саклар) ва сака-тиайтарад-райа (яксарт орти саклари).

Ахмонийлар подшоси Доро I буйруғи билан битилган Беҳустин ёзувларида подшо тилидан саклар ҳақида қуйидаги хабарлар келтирилган: “Бундан сўнг мен сакларга қарши сак юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим. Дарёда кемалардан кўприк қилиб, сакларни тор-мор қилдим... Мен ўз хоҳишим билан саклар юртига янги бошлиқ тайин қилдим...”. “Бу саклар Ахурамаздани кадрлаганлар, мен Ахурамаздани улуғлайман. Ахурамазда иродаси ва ўз хоҳишим билан мен уларни тинчитиб қўйдим” [8.31].

Тадқиқотчилар манбалар таҳлили асосида юқоридаги сак қабила уюшмаларини Ўрта Осиё бўйлаб қуйидагича жойлаштирадилар: сака-хамуваргалар Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида-Мурғоб водийсида,

Амударёнинг юқори оқимларида, Олой ва Фарғона водийларида ҳамда Шарқий Туркистонда; сака-тиграхаудалар (чўққи қалпоқли саклар) ҳозирги Қозоғистоннинг жануби-шарқий қисмларида, сака-тара-дарайалар эса Сирдарёнинг қуйи оқими, Орол ва Каспий денгизи шимолида яшаганлар [9.113-115].

“Сак” атамаси “қудратли”, “идроқли”, “эпчил бўлиш” ёки “кучли”, “азамат”, “мард” деган маъноларни англатади [10].

Антик давр тарихчи ва географларининг асарларида ҳам сак қабилаларининг жойланиши, уларни ўша давр сиёсий жараёнлардаги иштироки, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида бир қатор маълумотлар келтирилади.

Юнон тарихчилари сакларни жойлашув чегарасини дарё бўйича ажратиб кўрсатадилар. Масалан, Диониский Перигет “... сўғдийлардан кейин, Яксарт (Сирдарё) бўйлаб саклар яшайдилар” деб маълумот берса, Клавдий Птолемей “Сўғдиёна шарқда Яксарт яқинида яшовчи саклар билан чегарадош” деб ёзади. Бошқа бир юнон олими Страбон эса саклар ҳақида гапириб, “Сакларни сўғдийлардан Яксарт (Сирдарё) ажратиб туради” деб кўрсатади [8].

Маълумки, юнон муаллифлар Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудларда яшовчи сакларни скифлар, деб атаганлар. Улар ушбу ҳудудларда яшайдиган массагетлар, дебритлар, ассианлар, тохарлар (дахлар), усунлар ва бошқа ном билан аталувчи этник жамоаларни барчасини сак-скиф қабилалари иттифоқига киритганлар.

Юнон тарихчиларининг отаси Герадот “Саклар скифларнинг ўзгинасидир” деб ёзган эди.

Сак (скифлар) қайси тилда гаплашганлиги ҳақидаги масала анча бахсли масаладир. Совет тарихшунослигида ушбу қабилалар эрон тилларида сўзлашганлар, деган бир томонлама хулоса қилинган. Уларнинг қайсидир гуруҳлари туркийзабон бўлганлигига эътибор қаратилмади. Негаки, Совет тарихшунослигида сак(скиф)лар тарихини туркийлик билан боғлаб ўрганишга катта тўсиқлар қўйиб келинди. Сак (скиф) қабилалари ичида туркийзабон прототурк этник жамоаларнинг ўрни салмоқли бўлганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Буни археологик ва этнографик маълумотлар ҳам тасдиқламакда. Далилларни келтириб ўтамыз.

Ўрта Осиёнинг дашт ва тоғлик ҳудудларида яшаган сакларнинг ҳўжалиги асосан чорвачилик бўлган. Қуйи Зарафшон, Амударё, Орол денгизи атрофида, Помир ва Тяньшан (Тангритоғ) тоғлари ҳудудидан сакларга

тегишли мазор-қўрғонлар археологлар томонидан очиб ўрганилган. Ушбу мазор —қўрғонлардан сакларнинг темир ва бронзадан ясалган ҳарбий қуроллари, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қуроллари ва сопол идишлари топилган.

Топилмалар ичида қўплаб от анжомлари учрайдики, бу ҳолат от қадимги сак (скиф) қабилалари ҳаётида ҳамда диний эътиқодий қарашларида катта аҳамият касб қилганлигидан далолат беради.

Маълумки, отни худо йўлида қурбонлик қилиш, кўпроқ от гўшtidан таом тайёрлаш қадимги ва илк ўрта асрлардаги туркий халқларда кенг тарқалган одат эди. Бу факт эса фанда мавжуд бўлган “скифлар туркийларнинг аجدодлари” деган қарашга далил бўлиб хизмат қилади. Тўғри, сак (скиф)ларнинг бир қисми эронзабон бўлиши мумкин, лекин ҳаммаси эмас.

Юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих” асарида саклар (скифлар)га оид тарихий-этнографик материаллар, хусусан уларнинг моддий маданияти (ҳарбий анжомлари, кийимлари, таомлари) ва урф-одатлари ҳақидаги маълумотлар аниқ келтирилган.

Геродот шундай ёзади: “Саклар (скиф қабиласи) узун чўққили қалпоқ кийиб, қалқон ва ханжарлар билан қуролланганлар, яна уларда икки қиррали ҳарбий болталар-сагарислар бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амиргей саклари деб номланган. Форслар скифларни ҳаммасини саклар деб атаганлар...” [11].

Уларнинг кийимлари ҳақида Геродот ёзади: “Скиф қабиласи бўлмиш сакларнинг қалпоқлари учли бўлиб, пишиқ наमतдан тикилган ва тик кийилади. Иштонлари, комонлари, ойболталари ўзига хос...” [12].

Тарихчи сак (скиф)ларда таом тайёрлашнинг ўзига хос усули ҳақида ҳам маълумот беради: “Скифияда дарахт (ўрмон) кам бўлганидан эт пишириш учун қуйидаги усул ўйлаб топилган. Териси шилинган ҳайвоннинг гўштини суякдан ҳам ажратишиб, қозонга ташлашади. Уларнинг қозонлари либосликларнинг вино аралаштирувчи идишларига айнан ўхшайди-ю, бироқ анча катта бўлади. Гўштни қозонга солгач, суякни ўтин сифатида ёқишади. Агар қозон топилмаса, гўштни молнинг ошқозонига тикиб устидан сув солишади-да, тагидан суякларни ёқишади. Суяк яхши ёнади, молнинг ошқозонига суякдан тозаланган гўшт бемалол сиғади. Яъни, буқаи ёқи бошқа қурбонлик жониворми, ўзини ўзи пиширади. Емак тайёр бўлганда ҳудойининг эгаси гўшт ва ичак-чавоқнинг бир қисмини ҳудого атаб оёғи остига, ерга ташлайди. Ҳудойига бошқа ҳайвонлар ҳам, кўпроқ эса от аталади” [11].

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, кейинги йилларда қадимги Хитой ёзма манбаларини атрофлича ўрганиш натижасида Марказий Осиё ҳудудидаги саклар ҳақида бир қатор янги маълумотлар аниқланмоқда. Масалан, хитойшунос олим Аблат Хўжаев кейинги йилларда Хитой ёзма манбалардаги ва мавжуд адабиётлардаги маълумотларни таҳлил қилиб, улар асосида қадимги даврда Марказий Осиё ҳудудида яшаган бир қатор этносларнинг турмуш тарзи ва маданиятига доир маълумотларни ўз ишларида эълон қилди. Унинг бу ишларида сак қабилалари ҳақида ҳам яхши маълумотлар келтирилган. Чунончи, олим ўзининг “Фарғона тарихига оид маълумотлар” номли асарида қадимги хитой манбаларидаги ва улар асосида ёзилган адабиётлардаги маълумотларга таяниб, “... ҳозирги хитой тилида “сай” ва “сайжунг” деб талаффуз этиладиган тарихий атамалар “сак” ва “саклар” сўзининг хитойча транскрипцияси эканлиги шубҳасиздир” [12.209] – деб ёзади.

А.Хўжаевнинг ушбу ишида сакларнинг этнографиясига оид қуйидаги маълумотлар келтирилган: “Саклар жуда қадимий халқдир..., улар асосан чорвачилик билан шуғулланган, айниқса от, қўй, қорамол ва туя боқиш асосий ўринда турган. Саклар чуқур кўзли ва қирра бурунли бўлганлар. Или дарёси атрофида яшаган саклар учли қалпоқ кийганлар. Бундай қалпоқлардан айримларининг учи бир томонга эгилган.... Кўп ҳолларда саклар қалпоғи тилла буюмлар ва бошқа қимматбаҳо нарсалар ҳамда куш патлари билан безатилган” [12.208].

Тадқиқотчи яна 1987 йилда Урумчи шаҳрида нашр этилган “Хасакэзу жанши” (“Қозоқ халқининг қисқача тарихи”) номли асардаги қуйидаги маълумотларни ҳам келтиради “... милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудида сакларнинг шимолий тармоғи яшаган ва улар турк тилида сўзлашган, жануб томонда яшаган саклар эса эрон тилидан фойдаланишган” [12.208].

Қадимги Фарғона саклари ҳақида нима дейиш мумкин? Аввало шуни таъкидлаш керакки, Фарғона водийси ҳам Ўрта Осиёнинг бошқа тарихий-этнографик вилоятлари каби қадим даврлардан бошлаб аҳолисининг этник таркибини ранг-баранглиги билан ўзига хослик касб қилган. Бу ҳудудда ўша қадим даврларда турли этник жамоаларга мансуб халқлар, уруғ-қабилалар яшаган.

Водийнинг текислик қисмидаги деҳқончилик воҳаларида ўтроқ аҳоли яшаса, унинг теварак-атрофидаги ҳудудларда кўчманчи чорвадор қабилалар

истиқомат қилганлар. Бу икки ҳўжалик-маданий типга мансуб ўтроқ ва кўчманчи этник жамоалар бутун тарихий тараққиёти давомида иқтисодий-маданий алоқада яшаганлар.

Қадимги Фарғонанинг чорвадор аҳолисининг этник таркиби ҳам турлича бўлиб, улар манбаа ва адабиётларда қайд қилинган.

Фарғона водийси ҳудудида қадимда сак қабилалари ҳам яшаган. Бир қатор фарғонашунослар ушбу этнос ҳақида ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Масалан Б.А. Литвинский ўзининг “Сўғд ортидаги саклар” номли асарида “Қадимги Фарғона ҳудудида сак қабилалари яшаган ва улар “сака-хаумоварга” қабила уюшмасига бирикишган, милoddан аввалги VI-IV асрларга оид Қайроққум манзилгоҳи айнан сакларга тегишли” деб ёзади [13]. Бошқа бир фарғонашунос Ю.А. Заднепровский эса ўз даврида ёзма манбаларда Фарғонада саклар яшаганлигини тасдиқловчи маълумотлар йўқлигини айтиб, “сак қабилаларининг Фарғона ҳудудида яшаганликлари ҳақидаги масала очиқ қолади”, деб ёзган эди [14].

Ю.А. Заднепровскийнинг шогирди Б.Матбобоев ҳам Фарғона саклари хусусида шундай ёзади: “... энг йирик ёдгорлик Эйлатонни баъзи олимлар (Литвинский Б.А. Горбунова Н.Г.) сак қабилалари билан боғлашга уринадилар. Бунга эътироз билдириб айтмоқчимизки, бу шаҳарни бунёд этишда фойдаланилган минг йиллик қурувчилик тажрибаси (пахса, гувала, ғишт) кўчманчи халқлар (саклар) учун тезда ўзлаштирилиши қийин бир жараён эди. Сак учлиги (сакская триада) предметлари: от-улов абзаллари, қурол-яроғлар, хайвонлар тасвири солинган буюмлар Эйлатонда ҳам, Фарғонада ҳам топилгани йўқ. Қолаверса, водийнинг текислик қисмида сакларга оид биронта ҳам қабр ёки мазор аниқлангани йўқ, демак, улар бу ерда бўлмаган” [15.12].

Агар юқоридаги тадқиқотчилар сак қабилаларини водийнинг текислик қисмида яшамаганликларини назарда тутган бўлсалар, у ҳолда ушбу олимларнинг фикрига қўшилиш мумкин. Лекин, ўша қадим даврдаёқ водийни ўраб турган тоғ ва тоғолди ҳудудларда сак қабилаларини яшаганликларини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, водийнинг деҳқончилик воҳаларини теварак-атрофида яшаган кўчманчи қабилалар (саклар ҳам) асрлар давомида аста-секин ўтроқ турмуш тарзига ўтиб борганлиги ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Манба ва адабиётлар:

1. Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Сочения. Т. VII. М.: 1971.
2. Каримова М. А., Нажимидинова Д. Ф. ФАРЗАНД ТУҒИЛИШИ ВА БОЛА ТАРБИЯСИ БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ-ОДАТЛАРДА ЗАРДУШТИЙЛИК ИЗЛАРИ //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 12. – №. 1. – С. 69-76.
3. Нажимидинова Д. Ф. ОИЛА ТИНЧЛИГИ ЖАМИЯТ ФАРОВОНЛИГИ //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 12. – №. 1. – С. 77-81.
4. Атаханов Р. С., Ахунов М. А. КАРАКАЛПАКЫ ФЕРГАНЫ: В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ (анализ полевых исследований) //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 12. – №. 1. – С. 82-90.
5. Ахунов М. А. ЗМ БОБУР АСАРЛАРИДА АДОЛАТЛИ ДАВЛАТ ҒОЯСИ ХУСУСИДА //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 12. – №. 1. – С. 91-95.
6. Абдуллаев У. С. Традиционные и современные межэтнические связи в сельских местностях Ферганской долины : дис. – Ин-т истории, 1991.
7. Абдуллаев У. С., Каримова М. А. Обряды, связанные с посещением мазаров у женщин Ферганы: традиция и современность //Международный научно-исследовательский журнал. – 2015. – №. 6-4 (37). – С. 72-74.
8. Абдуллаев У. С., Каримова М. А. основные направления традиционных межэтнических процессов в ферганской долине (XIX–XX в. в) //Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2014. – №. 4. – С. 3-7.
9. Abduqayumovna K. M. INTERACTION OF OBJECT, SUBJECT AND SYNERGETIC CATEGORIES IN SCIENTIFIC WORK //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 3. – С. 25-29.
10. Каримова М. Improving technical philosophy and changing human thinking //O ‘zbekiston milliy universiteti xabarlar, 2022,[1/5] issn 2181-7324.
11. Абдуллаев, Улугбек Сайданович, and Рафик Сотволдиевич Атаханов. "ИЗ ИСТОРИИ УЗБЕКСКО-КИРГИЗСКИХ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)." Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов 2 (2014): 120-124.
12. Abdullayev U. S. TRAINING OF HIGHER EDUCATION PEDAGOGICAL CADRES IN UZBEKISTAN DURING THE INDEPENDENCE YEARS: PROBLEMS AND SOLUTIONS //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 7. – С. 125-129.

13. Абдуллаев У. С., Каримова М. А. основные направления традиционных межэтнических процессов в ферганской долине (XIX–XX в. в) //Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2014. – №. 4. – С. 3-7.
14. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар //XIX-XX аср бошлари). Тарих фанлари док. Дисс. – 2005. – Т. 2006. – С. 5.
15. Абдуллаев У. С. Изучение однопациональных и национально-смешанных семей в сельских местностях Андижанской обл //Новое в этнографии. – 1989. – №. 1. – С. 85.
16. Абдуллаев У. С. Традиционные и современные межэтнические связи в сельских местностях Ферганской долины : дис. – Ин-т истории, 1991.
- 17.Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра. // “Археологические открытия” часть XXIV/№1. 1956.
- 18.Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.:2015
- 19.Литвинский Б.А. Древние кочевники “Крыша мира.” М.: 1972.
- 20.Григорьев В,В. О скифском народе саках. СПб.:1971.
- 21.Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). Т.: 2007
- 22.Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т.: 1996.
- 23.Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т.: 2001.
- 24.Bailay H.W. Languages of the Sake “Hondbuch Orientalistis. 1.4.I. Liguistik, Keiden. 1958.
- 25.Герадот. Тарих. VII китоб. 64

